ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ 1929: ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

1. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η διεξαγωγή του πρώτου συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα συνέπεσε χρονικά με τη συμπλήρωση 60 χρόνων από τότε που εκδηλώθηκε στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε σε όλο τον τότε καπιταλιστικό κόσμο η λεγόμενη παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, το σημαντικότερο πολιτικο-οικονομικό γεγονός του 20ού αιώνα, που έμελλε να έχει καταλυτικές συνέπειες και στο χώρο της οικονομικής θεωρίας και σ' αυτόν της οικονομικής πολιτικής[1]. Αν και στις αμέσως μεταπολεμικές δεκαετίες του '50 και του '60 δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ο οικονομικός κύκλος είχε εξοστρακιστεί από την οικονομική ζωή[2] και ότι το φαινόμενο του 1929 αποτελούσε πλέον μουσειακό γεγονός, ήρθε η δεκαετία του '70 με το στασιμοπληθωρισμό και τις πετρελαϊκές κρίσεις και κατόπιν η δεκαετία του '80 με την υπερχρέωση των χωρών του τρίτου κόσμου και την παρατεταμένη ανεργία, για να διαλύσουν αυτή την αυταπάτη[3].

Πρόσφατα μάλιστα τον Οκτώβριο του 1987, οπότε και εκδηλώθηκε η τελευταία μεγάλη κρίση του χρηματιστηρίου της Ν. Υόρκης και ο δείκτης Dow Jones έχασε σε ελάχιστες μέρες το 23% της αξίας του, ακολούθησε μια πλημμυρίδα άρθρων και αναλύσεων που διερευνούσαν το ερώτημα αν μια κρίση παρόμοια μ' αυτή του 1929 είναι δυνατόν να επαναληφθεί[4].

Η κρίση του 1929 είναι σήμερα, 60 χρόνια μετά, επίκαιρη όσο ποτέ, επειδή, μεταξύ των άλλων, ελάχιστη σύγκλιση απόψεων υπάρχει ανάμεσα στους οικονομολόγους σχετικά με τα αίτια, την ένταση, το βάθος, την έκταση και τις επιδράσεις της[5]. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει δεδομένου ότι η οικονομική επιστήμη δεν είναι μία ενιαία και αδιαίρετη, αλλά χαρακτηρίζεται από μία πολυμορφία θεωριών, σχολών και ρευμάτων[6].

---

1. Από την αχανή βιβλιογραφία σχετικά με την κρίση του 1929 και τις συνέπειές της για την αμερικανική οικονομία βλ. το πρόσφατο εντυπωσιακό βιβλίο του M. Bernstein, *«The great depression»*, Cambridge 1987. Για τις διεθνείς συνέπειες της κρίσης ενημερωτικά είναι τα δοκίμια στο H. van der Wee (Ed.), *«The great depression revisited»*, The Hague 1972.
2. Βλ. M. Bronfenbrenner (Ed.), *«Is the business cycle obsolete?»*, N. York 1969.
3. Βλ. τα δοκίμια στο I. Berend-K. Borchardt (Eds.), *«The impact of the depression of the 1930's and its relevance for the contemporary world»*, Berne 1986.
4. Βλ. χαρακτηριστικά τα άρθρα στον *Economist*, «When the bull turned», 24-10-87 και «How to prevent a slump», 31-10-87.
5. Όπως παρατηρεί ο K. Borchardt, οι οικονομικοί ιστορικοί που μελετούν την περίοδο δεν βρίσκονται αντιμέτωποι με μια έλλειψη ερμηνειών του φαινομένου της κρίσης αλλά με μια υπερπροσφορά αντιπάλων θεωρητικών προτάσεων. Βλ. K. Borchardt: «Konjunkturtheorie in der Konjunkturgeschichte. Entscheidung uber Theorien unter Unsicherheit ihrer Gultigkeit», *Vierteljahrschrift fur Sozial -und Wirtschaftsgeschichte*, 72:1985, σελ. 537-555, εδώ σελ. 539.
6. Βλ. τα χαρακτηριστικά δοκίμια στο S. Weintraub, (Ed.) *«Modern economic thought»*, Oxford 1977.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η παρουσίαση και κριτική των ερμηνειών για την κατανόηση της κρίσης του 1929. Εκθέτοντας συγκριτικά την επιχειρηματολογία και την τεκμηρίωση των απόψεων αναδεικνύουμε θετικές πτυχές διαφόρων θεωρητικών προτάσεων αλλά και αρνητικές πλευρές τους, είμαστε δε σε θέση να τις αξιολογήσουμε ορθότερα. Από αυτή την άποψη η παρούσα μελέτη αποτελεί μια συμβολή στην ιστορία της σύγχρονης οικονομικής σκέψης και των επεκτάσεων διαφόρων οικονομικών θεωριών στην οικονομική πολιτική.

Η προσέγγιση των απόψεων διαφορετικών σχολών σκέψης πάνω σ' ένα κοινό θέμα εγκυμονεί αρκετούς κινδύνους. Καθώς εξελίσσεται στο χρόνο μια θεωρητική σχολή σκέψης ο τρόπος ανάλυσης μεμονωμένων μελών της ή ολόκληρο το κέντρο βάρους του προβληματισμού της μπορεί να μετατοπιστεί, με καταλυτικές συνέπειες. Νέες θεωρήσεις και συγκλίσεις μπορούν να μεταβάλουν μια αρχική εικόνα και να συμβάλουν στο να ξεθωριάσουν τα όρια μεταξύ διαφόρων σχολών σκέψης. Όπως θα δούμε, παρόλο που και οι τρεις σχολές οικονομικής σκέψης με τις οποίες θα ασχοληθούμε —η νεοκλασική, η κεϋνσιανή και η μαρξιστική— εξακολουθούν να υφίστανται ως διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις, πολλοί συγγραφείς που κατατάσσονται σ' αυτές παρουσίασαν μια μεταλλαγή απόψεων στο θέμα που θα μας απασχολήσει.

Με δεδομένο τον χαρακτήρα του εγχειρήματος τίθενται και ορισμένα προβλήματα επιλογής βιβλιογραφίας και οριοθέτησης του θέματος. Η μελέτη αυτή δεν έχει ως αντικείμενο την οικονομική ιστορία της κρίσης, ούτε την εξιστόρηση των θεωρητικών ερμηνειών εκείνης της εποχής σχετικά με το τι συνέβη. Αντικείμενό της είναι η περιδιάβαση στα πορίσματα σύγχρονων ερευνητών που μελέτησαν τα πιθανά αίτια της κρίσης του 1929.

Με τον όρο «σύγχρονες» εννοούμε ερμηνείες της τελευταίας 25ετίας περίπου. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα μας απασχολήσουν, παρά περιφερειακά, ερμηνείες της κρίσης του 1929 που γνώρισαν το φως της δημοσιότητας κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Οι ερμηνείες όμως αυτές παρ' ότι σημαντικές και ενδιαφέρουσες ανήκουν σε μια άλλη εποχή, σε ένα διαφορετικό λογικό σύμπαν απ' αυτό της σημερινής μακροοικονομικής θεωρίας, μέρος της οποίας αποτελεί το θέμα των οικονομικών διακυμάνσεων και κρίσεων.

Ας σημειωθεί τέλος ότι τα πλαίσια της συγκεκριμένης μελέτης ακόμα και έτσι διαμορφωμένα επιβάλλουν μια επιλογή της βιβλιογραφίας. Όμως παρά τον αναπόφευκτα υποκειμενικό χαρακτήρα αυτής της επιλογής, πιστεύουμε ότι δεν έχουμε παραλείψει την αναφορά στις σημαντικότερες μελέτες που έχουν δει το φως της δημοσιότητας.

2. Νεοκλασικές Ερμηνείες

Οι νεοκλασικές ερμηνείες της κρίσης του 1929 ανατρέχουν στο έργο των L. Robbins και C. Wharburton κατά το μεσοπόλεμο[7]. Επανήλθαν με ένταση από τις αρχές της δεκαετίας του '60 για να κυ-

7. L. Robbins, *«The great depression»*, London 1934 και C. Wharburton, «Monetary Theory, Full Production and the Great depression», *Econometrica*, 13:1945, σελ. 114-128. Βλ. επίσης I. Fisher *«Booms and depressions . Some first principles»*, N. York 1932, ιδίως σελ. 85-110 και G. Cassel, *«The crisis in the World Monetary System»*, Oxford 1932. Στις ερμηνείες αυτές τονίζονται νομισματικές αιτίες, η κρατική παρέμβαση και ψυχολογικοί παράγοντες ως αιτίες της κρίσης. Παραπλήσια ερμηνεία στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Π. Χριστοδουλόπουλος: «Η εξισορρόπησις των διεθνών πληρωμών», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 15:1935, σελ. 308-378.

ριαρχήσουν σταδιακά στον ακαδημαϊκό χώρο καθώς η συναίνεση γύρω από τη νεοκλασική σύνθεση παρέπαιε. Πριν όμως εντρυφήσουμε σ' αυτές και δεδομένου ότι διατυπώθηκαν για να ανατρέψουν την επικρατούσα κατάσταση, δεν θα ήταν άσκοπο να αναφερθούμε στις απόψεις προς τις οποίες οι νεοκλασικές θεωρίες έστρεφαν τα πυρά τους.

Η απρόσκοπτη οικονομική άνοδος όλων των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο είχε ως αποτέλεσμα να θεωρηθεί η κρίση του 1929 σαν ένα θλιβερό επεισόδιο της ιστορίας. Στο μοναδικό βιβλίο που κυκλοφόρησε με το θέμα αυτό σε όλη τη δεκαετία του '50, ο J.K. Galbraith έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην κερδοσκοπική ψυχολογία και τον πυρετό των παικτών στο χρηματιστήριο της Ν. Υόρκης, που σε συνδυασμό με τις τότε υφιστάμενες πιστωτικές ευκολίες και κάποια «κόπωση» της αμερικανικής παραγωγικής μηχανής, έφεραν την κρίση[8].

Κατά τα υπόλοιπα, οι περισσότεροι από τους αμερικανούς οικονομολόγους συμφωνούσαν σε μια ερμηνεία της κρίσης του 1929 της εξής περίπου μορφής: Μια συγκυριακή δυσπραγία της παραγωγής, ειδικά στους κλάδους της αυτοκινητοβιομηχανίας και των οικοδομών, εκδηλώθηκε κάτω από συνθήκες χειροτέρευσης της διανομής του εισοδήματος εις βάρος των μισθωτών, στα πλαίσια ενός ασταθούς διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος στηριγμένου στον κανόνα συναλλάγματος- χρυσού. Τα αποτελέσματα ήταν μια πτώση της συνολικής δαπάνης, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις της οποίας οδήγησαν στην πτώση του εισοδήματος και των τιμών. Η χρηματιστηριακή κρίση επέκτεινε τον πανικό, τις πτωχεύσεις, την αβεβαιότητα. Η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου έπεσε και η προτίμηση ρευστότητας εκδηλώθηκε με την επιθυμία τήρησης του ρευστού χρήματος ως κεφαλαιακού διαθέσιμου, η οποία φάνταζε ως εναλλακτικά προτιμότερη από την αγορά ομολογιών[9]. Οι χαμηλοί τόκοι της περιόδου δεν λειτούργησαν ευνοϊκά για παραγωγικές επενδύσεις.

Η δυσπραγία συνεχίστηκε όλη τη δεκαετία του '30 γιατί οι φορείς της οικονομικής πολιτικής δεν είχαν ξεκάθαρους στόχους και στερούνταν μιας οικονομικής θεωρίας ικανής να ερμηνεύσει τα φαινόμενα και να προδιαγράψει δρόμους για την έξοδο από την κρίση. Η δημοσίευση και οι συζητήσεις γύρω από τη «Γενική Θεωρία» του Κέυνς κάλυψαν αυτό το κενό και η απρόσκοπτη οικονομική ευημερία μετά το 2ο παγκόσμιο πόλεμο πιστοποίησε την υπεροχή της διακριτικής κρατικής παρέμβασης στη χειραγώγηση της συνολικής ζήτησης.

Αυτή ήταν η συγκυρία όταν το 1963 δημοσιεύτηκε η «*Νομισματική Ιστορία των ΗΠΑ*» από τους M. Friedman, και A. Schwartz, που έδωσε το έναυσμα για μια επανεκτίμηση της οικονομικής ιστορίας των ΗΠΑ και την έναρξη της μονεταριστικής αντεπανάστασης στο χώρο της οικονομικής θεωρίας[10].

Σύμφωνα με τους Friedman και Schwartz επιβεβαιώνεται εμπειρικά για όλη την περίοδο που διερευνούν, και για την περίοδο του μεσοπολέμου ειδικότερα, ότι υπάρχει μια έντονη συσχέτιση, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια, μεταξύ μεταβολών στην ποσότητα του χρήματος και μεταβολών στα χρηματικά εισοδήματα[11].

Μελετώντας την περίοδο 1927-33 διαπιστώνουν μια διαρκή πτώση στο απόθεμα του χρήματος

8. J.K. Galbraith, «*The Great Crash, 1929*», Harmondsworth 1975, σελ. 111 επ. Η πρώτη έκδοση 1954.

9. Για μια πειστική ερμηνεία του γεγονότος αυτού, βλ. W. Gramm, «The Real Balance effect in the Great Depression», *Journal of Economic History*, 32: 1972, σελ. 499-519.

10. Βλ. M. Friedman, A. Schwartz, «*A Monetary History of the U.S.,1867-1960*», Princeton 1963, σελ. 299-419 και των ίδιων «Money and Business Cycles», *Review of Economics and Statistics*, 45:1963, σελ. 32-78.

11. M. Friedman-A. Schwartz: «*A Monetary...*», ό.π., σελ. 676.

στην οικονομία από 49,9 δισεκατομμύρια δολάρια σε 29,9 δισεκατομμύρια δολάρια[12], δηλαδή κατά το 1/3 περίπου. Μετά από αυτή τη διαπίστωση οι Friedman και Schwartz ερμηνεύουν την κρίση του 1929 ως πρόβλημα πολιτικής και συγκεκριμένα πρόβλημα λανθασμένης νομισματικής πολιτικής: Το Federal Reserve Board (Fed) ακολουθούσε από το 1928 μια περιοριστική νομισματική πολιτική —όπως πιστοποιούν όλες οι πηγές[13] —, που είχε ως στόχο την παρεμπόδιση του κερδοσκοπικού πυρετού στην Γουώλ Στρητ.

Η πολιτική αυτή δεν πέτυχε το στόχο της: η κερδοσκοπία συνεχίστηκε, ενώ οι παραγωγικοί κλάδοι αντιμετώπιζαν όλο και εντονότερα προβλήματα από έλλειψη ρευστού. Παραγωγή, απασχόληση και τιμές άρχισαν να πέφτουν από τον Αύγουστο του 1929 και η χρηματιστηριακή κρίση έκανε την κατάσταση χειρότερη. Το Fed όμως εξακολούθησε την ίδια πολιτική[14] με αποτέλεσμα τις πρώτες χρεωκοπίες τραπεζών το φθινόπωρο του 1930. Το κύμα αυτό επιτάθηκε από παρόμοιες εξελίξεις στις διεθνείς χρηματαγορές και διήρκεσε ως το Μάρτιο του 1933[15]. Συνοπτικά ο υπεύθυνος για τις εξελίξεις είναι το Ομοσπονδιακό Αποθεματικό Ταμείο (Fed) που, αντί να ακολουθήσει επεκτατική νομισματική πολιτική αυξάνοντας τη ρευστότητα της οικονομίας, μετέτρεψε μια φυσιολογική κάμψη σε καταστροφή ακολουθώντας μια πολιτική ακριβού χρήματος που συρρίκνωσε την ποσότητα του χρήματος στην οικονομία[16].

Όπως προαναφέρθηκε οι απόψεις αυτές κατέκτησαν σύντομα την πανεπιστημιακή κοινότητα και συνετέλεσαν στην απομάκρυνση πολλών οικονομολόγων από αντιλήψεις περί ενδογενούς αστάθειας του καπιταλιστικού συστήματος. Το τελευταίο ισορροπεί πάντα και μόνο παρεμβάσεις στη λειτουργία του είναι δυνατόν να το αποσταθεροποιήσουν. Η νομισματική πολιτική αποτελεί τη μόνη επιτρεπτή επικοινωνία μεταξύ κρατικών αρχών και οικονομίας και εξυπακούεται ότι πρέπει να ασκείται προς την «ορθή» κατεύθυνση. Ατυχώς κατά το μεσοπόλεμο ασκήθηκε προς τη λανθασμένη[17].

Η μελέτη των Friedman και Schwartz αποτέλεσε μεταξύ των άλλων και την αφετηρία για την διερεύνηση, κάτω από μονεταριστική σκοπιά, πτυχών της νομισματικής πολιτικής και της πορείας της αμερικανικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο. Το γεγονός αυτό διευκολυνόταν από τη σταδιακή

12. *Ό.π.*, σελ. 299. Βλ. και διαγράμματα 27,31 και 62 στις σελίδες 302,333 και μεταξύ 678-679 αντίστοιχα. Η ποσότητα χρήματος ορίζεται ως το άθροισμα κυκλοφορούντος χρήματος και τραπεζικών λογαριασμών πάσης φύσεως. Επηρεάζεται από τρεις αλληλοεξαρτώμενους παράγοντες: τη χρηματική βάση (κυκλοφορούν χρήμα συν τοποθετήσεις εμπορικών τραπεζών στην κεντρική τράπεζα), τη σχέση μεταξύ καταθέσεων και αποθέματος χρήματος ιδιωτών και επιχειρήσεων και τη σχέση μεταξύ καταθέσεων και αποθεματικών στην κεντρική τράπεζα. Βλ. *ό.π.*, σελ. 684 επ.

13. Βλ. ενδεικτικά L. Chandler, *«American Monetary Policy 1928-41»*, N. York 1971, σελ. 39 κ.ε.

14. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν επανεκτιμούσε την στάση του, το αντίθετο μάλιστα. Αλλά η πλειοψηφία δεν τάσσονταν υπέρ μεταβολών στη νομισματική πολιτική. Βλ. E. Wicker *«Federal Reserve Monetary Policy 1917-33»*, N. York 1966, σελ. 144 κ.ε.

15. Σύμφωνα με τους Friedman και Schwartz: *«A Monetary...» ό.π.* σελ. 308-315 και σελ. 342-344 στο χρονικό αυτό διάστημα χρεωκόπησαν 9.000 τράπεζες και χάθηκαν καταθέσεις ύψους 7 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Βλ. και *ό.π.* σελ. 351-352.

16. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι Friedman και Schwartz δεν χρησιμοποιούν τον όρο «κρίση» για να περιγράψουν τα *γεγονότα του 1929, αλλά τον όρο «συρρίκνωση»* (Contraction). Βλ. και τον χαρακτηριστικό τίτλο του σχετικού κεφαλαίου στην *Monetary History... ό.π.*, σελ. 299.

17. Παρόμοια είναι και τα συμπεράσματα του Haberler για τον οποίο ο νομισματικός παράγοντας έχει τεράστια σημασία για την κατανόηση της ύφεσης, βλ. G. Haberler, *«The World Economy, Money and the Great Depression 1919-1939»*, Washington 1976, σελ. 33.

δημοσίευση ποσοτικών στοιχείων σχετικών με την περίοδο το μεσοπολέμου, πρόσφορων για οικονομετρικές διερευνήσεις.

Έτσι, για *παράδειγμα* ο P. Cagan πιστοποίησε ότι μεταβολές στις σχέσεις καταθέσεις/κυκλοφορούν χρήμα και καταθέσεις/αποθέματα τραπεζών μπορούν να εξηγηθούν ως αποτέλεσμα πανικού που δεν έχει προκύψει από πτώση της οικονομικής δραστηριότητας[18], δηλαδή από επιρροή της πραγματικής πάνω στη χρηματική σφαίρα της οικονομίας.

Ο A. Gandolphi βρίσκει ότι η ζήτηση χρήματος κατά την ύφεση ήταν σταθερή, άρα η νομισματική ερμηνεία του κύκλου ως απότοκου αλλαγών της προσφοράς χρήματος και μόνο στην οικονομία, ενισχύεται[19].

Οι Boughton και Wicker επανέρχονται στην διερεύνηση της σχέσης κυκλοφορούντος χρήματος και καταθέσεων[20]. Η σχέση αυτή παρουσιάζει κατά τη χρονική περίοδο 1930-33 μια διακύμανση οφειλόμενη στην πτώση των καταθέσεων κατά 33% κατά μέσο όρο, σε συνδυασμό με μια άνοδο της τήρησης ρευστών κατά 55% για την ίδια περίοδο[21].

Η αύξηση του λόγου κυκλοφορούν χρήμα/καταθέσεις αποδίδεται στις τραπεζικές χρεωκοπίες. Παράγοντες όπως η πτώση των τόκων ταμιευτηρίου και η πτώση εισοδήματος και δαπάνης επηρέασαν οπωσδήποτε τις εξελίξεις, αλλά όπως λένε και οι ίδιοι, η πτώση της ποσότητας χρήματος στην οικονομία ήταν *«μια αυτόνομη ενόχληση παρά μια ενδογενής αντίδραση σε προηγούμενες πτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας»*[22].

Όπως είναι φυσικό η προσοχή των ερευνητών εστιάστηκε στην συμπεριφορά του Ομοσπονδιακού Αποθεματικού Ταμείου και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σ' αυτό. Σίγουρα αποτελεί θέμα προβληματισμού και διερεύνησης πώς, αξιότιμα μέλη του οικονομικού κατεστημένου των ΗΠΑ, που σίγουρα διακατέχονταν από «ορθές», δηλαδή νεοκλασικές απόψεις σχετικά με τη λειτουργία της οικονομίας, μπόρεσαν να εφαρμόσουν λανθασμένη νομισματική πολιτική. Κατά τους Friedman και Schwartz σημαντικό ρόλο στην αδυναμία του Fed να παρέμβει θετικά έπαιξε ο θάνατος, το 1928, του προέδρου του Benjamin Strong. Στο πρόσωπό του διαβλέπουν τον άνθρωπο που καθώς η κατάσταση θα χειροτέρευε, θα μπορούσε να επιβάλει τη σωστή κατεύθυνση στην νομισματική πολιτική[23].

Ο Meltzer δεν δέχεται τη μοιρολατρική αυτή εξήγηση. Κατ' αυτόν σίγουρα το Fed έκανε λάθη πολιτικής. Η μελέτη των πρακτικών των συνεδριάσεών του αποδεικνύει, κατά τη γνώμη του, ότι τα

---

18. Βλ. P. Cagan, *«Determinants and Effects of Changes in the Stock of Money 1875-1960»*, N. York 1965, πολλ.

19. Βλ. A. Gandolphi, «Stability of the Demand for Money During the Great Contraction 1929-33», *Journal of Political Economy*, 84: 1974, σελ. 969-983. Βλ. και του ίδιου μαζί με τον J. Lothian, «The Demand for Money from the Great Depression to the Present», *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 66:1976, σελ. 46-51.

20. Βλ. J. Boughton-E. Wicker, «*The* Behavior of the Currency - *Deposit Ratio during the Great Depression*», *Journal of Money, Credit and Banking*, 11: 1979, σελ. 405-418.

21. *ό.π.*, 405.

22. *ό.π.*, 416.

23. Friedman-Schwartz, *«A monetary...»* ό.π. σελ. 692-693. Ολοκληρωτικά αντίθετος προς αυτή την ερμηνεία είναι ο M. Rothbard για τον οποίο η μεγάλη ύφεση είναι το αποτέλεσμα μιας «συνωμοσίας» B. Strong και M. Norman να «πληθωρίσουν» την υφήλιο με σκοπό το προσωπικό οικονομικό ώφελος. Βλ. «The N. Deal and the International Monetary system» στο G. Garett-M. Rothbard' *«The Great Depression and New Deal monetary policy»*, S. Francisco 1980, σελ. 179-129 ιδίως σελ. 87 επ. Παρόμοια άποψη για τον M. Norman έχει και ο S. Pollard βλ., «Introduction »στο του ίδιου, (Ed.) *«The gold standard and employment policies between the wars»*, London 1970, σελ. 13.

μέλη του αποφαίνονταν για την πορεία της οικονομίας με βάση το επίπεδο των αγοραίων επιτοκίων και του όγκου των συνολικών πιστώσεων προς την οικονομία[24]. Το συμπέρασμα των μελών του Fed ήταν ότι η ύπαρξη διαθέσιμων στις τράπεζες και η πτώση των επιτοκίων στην αγορά θα έπρεπε να οδηγούν τις επιχειρήσεις προς περισσότερες επενδύσεις. Αφού δεν ακολουθούσαν οι ιδιώτες αυτά τα βήματα, δεν έβλεπαν οι τραπεζίτες ως ορθό να παρέμβουν και να αυξήσουν, με πράξεις ανοιχτής αγοράς ή με άλλα μέτρα νομισματικής πολιτικής, την ποσότητα του χρήματος στην οικονομία[25].

Κατά τον Field η αμηχανία του Fed μπορεί να εξηγηθεί από την ανεπαρκή παρακολούθηση των εξελίξεων στη ζήτηση χρήματος στην αμερικανική οικονομία[26]. Καθώς η ζήτηση χρήματος για *κερδοσκοπία αυξανόταν*, η *ζήτηση χρήματος για συναλλαγές* μειωνόταν, με δεδομένη την ποσότητα χρήματος σταθερή. Ο οικονομετρικός έλεγχος δείχνει μια έντονη αρνητική στατιστική σημαντικότητα μεταξύ ζήτησης χρήματος για συναλλαγές και ζήτησης χρηματιστηριακών τίτλων[27]. Τα στοιχεία αυτά δεν τα διέθετε βέβαια το Fed εκείνη την εποχή.

Οι Epstein και Ferguson διατυπώνουν άλλους λόγους για την ολιγωρία του Fed[28]. Ποιο συγκεκριμένα ερευνούν την περίοδο μεταξύ Ιανουαρίου-Ιουλίου 1932 οπότε και έκανε το Fed μερικές δειλές προσπάθειες να αναθερμάνει την οικονομία, μέσω πράξεων ανοικτής αγοράς. Αρχειακή έρευνα αλλά και το εμπειρικό υλικό αυτής της περιόδου δείχνουν ότι οι πράξεις αυτές έτειναν να μειώνουν τα κέρδη των τραπεζών[29]. Έντονες ανησυχίες των τραπεζών-μελών του Fed, φόβοι σχετικοί με την πορεία της βρετανικής οικονομικής πολιτικής μετά την εγκατάλειψη του χρυσού από τη λίρα, καθώς και εκτιμήσεις σχετικές με την ανάγκη διαφύλαξης χρυσού στις ΗΠΑ αποτελούν κλειδιά ερμηνείας αυτού του επεισοδίου της τραπεζικής πολιτικής.

Χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένα στην εποχή του 1929 ο West τοποθετεί το όλο θέμα της συμπεριφοράς του Fed στη βάση των στόχων του Κεντρικού Τραπεζικού Ιδρύματος στην οικονομική ζωή του τόπου[30]. Ο μεσοπόλεμος αποτέλεσε μια πολιτική διχασμού για τις Κεντρικές Τράπεζες. Η πίστη των νομισματικών αρχών στον κανόνα χρυσού και σε ένα διεθνές οικονομικό σύστημα που παρέπαιε δεν τους επέτρεψε να προωθούν ταυτόχρονα μέτρα πολιτικής που θα ευνοούσαν την εγχώρια οικονομική δραστηριότητα[31]. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη η αμηχανία του Fed πρέπει να ερμηνευτεί ως απότοκος των διεθνών βλέψεων του αμερικανικού τραπεζικού κεφαλαίου που δεν άφηνε περιθώρια στην άσκηση «εθνικής» οικονομικής πολιτικής, όπως θα εύχονταν οι Friedman και Schartz.

Πρόσφατα ο Bernanke προσπάθησε να εμπλουτίσει την εξήγηση των Friedman και Schwartz

24. A. Meltzer, «Monetary and other explanations of the start of the great depression», *Journal of Monetary Economics*, 2: 1976, σελ. 455-471, εδώ 468.

25. ό.π., σελ. 462 κ.ε. Σύμφωνα με την κεϋνσιανή ερμηνεία η οικονομία βρίσκονταν στην παγίδα ρευστότητας.

26. A. Field, «A new interpretation of the onset of the great depression», *Journal of Economic History*, 44: 1984, σελ. 489-498.

27. ό.π., σελ. 491, κ.ε.

28. G. Epstein-T. Ferguson, «Monetary policy loan liquidation and industrial conflict: the federal reserve and the open market operations of 1932», *Journal of Economic History*, 44 1984, σελ. 957-983.

29. ό.π., σελ. 972 κ.ε.

30. R.C. West, «Real bills, the gold standard and central bank policy», Business History Review, L:1976, σελ. 503-513.

31. ό.π., σελ. 511.

για τη μεγάλη ύφεση και να την κάνει ελκυστικότερη και ρεαλιστικότερη μετά τις επιθέσεις των κεϋνσιανών εναντίον της[32]. Συμφωνεί ότι η κατάδειξη της αιτιακής σχέσης μεταξύ ποσότητας χρήματος και οικονομικής δραστηριότητας, που ισχυρίζονται οι μονεταριστές, εξαρτάται από την απόδειξη μιας χρονικής αλληλουχίας, που δεν είναι εύκολο να καταδειχθεί, μια και οι χρηματιστικές κρίσεις ξετυλίγονται σε ατελείς αγορές, όπου η ροή των πληροφοριών μπορεί να έχει επιδράσεις στην *πραγματική σφαίρα* της οικονομίας[33].

Ο Bernanke μελετάει τις εξελίξεις στις πιστωτικές αγορές πριν και μετά τις τραπεζικές χρεωκοπίες του 1930 προσπαθώντας να ποσοτικοποιήσει τις βραχυπρόθεσμες επιδράσεις της χρηματιστηριακής κρίσης στα μακρο-οικονομικά μεγέθη. Το συμπέρασμά του δεν συνηγορεί για επιδράσεις της χρηματιστηριακής κρίσης και των χρεωκοπιών στα πραγματικά μεγέθη της οικονομίας, εκτός απ' όσες διαμεσολαβούνται μέσω νομισματο-πιστωτικών διαμέσων[34]. Παρά την παραδοχή της ανάγκης για επίμονη διερεύνηση των μεταβολών σε θεσμικές παραμέτρους των οικονομικών διαδικασιών, ο συγγραφέας αποκαθιστά το κύρος της νομισματικής εξήγησης της κρίσης του 1929.

Μια επιπρόσθετη ένδειξη του μη δογματικού τρόπου με τον οποίο προσεγγίζουν πρόσφατα το θέμα της μεγάλης ύφεσης οι σύγχρονοι μονεταριστές —*χωρίς βέβαια να υποχωρούν απ' τις βασικές τους θέσεις*— δίνει η προσέγγιση του Hamilton[35]. Ο Hamilton, όχι μόνο ενσωματώνει στην ανάλυσή του διεθνείς οικονομικές εξελίξεις[36], αλλά διερευνά την επίδραση προσδοκιών για το ξεπέρασμα της κρίσης, μέσα απ' την αντιπληθωριστική πολιτική που ακολουθήθηκε. Στο τελικό του συμπέρασμα απορρίπτει την παραδοσιακή κεϋνσιανή εξήγηση της κρίσης και επανεπιβεβαιώνει την ορθότητα των νεοκλασικών προσεγγίσεων[37].

Ήδη στον Hamilton είναι όπως είδαμε φανερές οι επιδράσεις της σχολής της Νέας Κλασικής Μακροοικονομίας. Από πολύ νωρίς ο ίδιος ο R. Lucas είχε ισχυριστεί ότι η μεγάλη ανεργία που παρατηρήθηκε μετά το 1929 θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ορθολογική αντίδραση των ανέργων απέναντι σε μισθούς που κατέρχονταν σε πραγματικούς όρους: προκειμένου οι άνεργοι να εργάζονται για τόσο χαμηλούς μισθούς, προτιμούσαν να παραμένουν εκούσια εκτός της αγοράς εργασίας[38].

Με το θέμα της παρατεταμένης ανεργίας ασχολήθηκε και ο Darby, ο οποίος διαπίστωσε σφάλματα στην παραδοσιακή ταξινόμηση των ανέργων του Bureau of labour statistics[39]. Η αδυναμία των μονεταριστικών μοντέλων να ερμηνεύσουν την παρατεταμένη ανεργία οφείλεται στο ότι οι επίσημες στατιστικές συνυπολογίζουν ως ανέργους τους λεγόμενους «emergency workers» δηλαδή ανέργους που απασχολήθηκαν για μικρά χρονικά διαστήματα σε δημόσια έργα τοπικού χαρακτήρα. Ο Darby αφαιρεί από το άνεργο εργατικό δυναμικό την κατηγορία αυτή των εργαζομένων με αποτέλεσμα να

32. B. Bernanke, «Non monetary effects of the financial crisis in the propagation of the great depression», *American Economic Review*, 73: 1983 , σελ. 257-276. Για τις επιθέσεις των κεϋνσιανών βλ. την επόμενη παράγραφο στο κείμενο.

33. *ό.π.*, σελ. 257.

34. *ό.π.*, σελ. 275.

35. A. Hamilton, «Monetary factors in the great depression», *Journal of Monetary Economics*, 19:1987, σελ. 145-169.

36. *ό.π.*, σελ. 146-147.

37. *ό.π.*, σελ. 167 κ.ε.

38. R. Lucas-L. Rapping, «Real wages, employment and the price level», *Journal of Political Economy*, 77:1969, σελ. 721-754 και των ίδιων «Unemployment in the great depression: is there a full explanation?», *Journal of Political Economy*, 80: 1972, σελ. 186-191.

39. M. Darby, «Three-and- a half Million U.S. employees have been mislaid or an explanation of unemployment 1934-1941», *Journal of Political Economy*, 84:1976 σελ. 1-16.

μειώσει την ανεργία κατά 3,6% ανά έτος[40]. Επιπρόσθετα ασχολείται και με διατάξεις της Εθνικής Πράξης Βιομηχανικής Ανάκαμψης που μείωναν τις ώρες εβδομαδιαίας εργασίας ορίζοντας ημερομίσθια ψηλότερα απ' τα ισχύοντα στην αγορά εργασίας[41]. Είναι φανερό ότι αυτές οι κρατικές ρυθμίσεις κράτησαν τεχνητά το ποσοστό ανεργίας ψηλό, μη αφήνοντας το εργατικό δυναμικό να απορροφηθεί φυσιολογικά μέσα από τις διαδικασίες της αγοράς, όπως ισχυρίζονταν και οι Lucas-Rapping[42].

Η πρόσφατη θριαμβευτική επικράτηση της Νέας Κλασικής Μακροοικονομίας στον Βορειοαμερικανικό πανεπιστημιακό χώρο και η συνακόλουθη ανάπτυξη της λεγόμενης Equilibrium Business Cycle Theory[43] από τους θεωρητικούς που την ασπάζονται, οδήγησε τους ερευνητές στην κατάδειξη νέων διαστάσεων όσον αφορά τη νεοκλασική ερμηνεία της κρίσης του 1929.

Κατά τον White[44] οι τεχνολογικές και διαρθρωτικές αλλαγές στην αμερικάνικη βιομηχανία κατά τη δεκαετία του '20 συνετέλεσαν στη δημιουργία ορθολογικών προσδοκιών περί υψηλών χρηματικών αποδόσεων. Η υπερθέρμανση στο χρηματιστήριο στέρησε όμως απ' τα άτομα τη δυνατότητα να είναι σε θέση να κρίνουν ορθά τις πραγματικές εξελίξεις και έτσι δημιουργήθηκε μια σαπουνόφουσκα (bubble)[45] η οποία όταν έσκασε, και λόγω της λανθασμένης πολιτικής του Ομοσπονδιακού Αποθεματικού Ταμείου, δεν ακολουθήθηκε από μια γρήγορη επαναφορά του οικονομικού συστήματος σε ισορροπία[46].

Σχετικές με τα παραπάνω είναι οι πρόσφατες έρευνες για τη δυνατότητα ξεσπάσματος «χρηματιστικών κρίσεων» στην οικονομία[47], για τις οποίες όμως ισχύει ότι σπάνια αναφέρονται στην κρίση του 1929 προσπαθώντας να την επαναπροσεγγίσουν σύμφωνα με πρόσφατα αναπτυγμένα αναλυτικά εργαλεία.

Οι Huffman και Lothian, μελέτησαν τη δυνατότητα εξάπλωσης μιας χρηματιστικής κρίσης υπό το ισχύον, στο μεσοπόλεμο, σύστημα του κανόνα χρυσού[48]. Οι κινήσεις ισοζυγίων/χρυσού αποδεικνύουν κατά τη γνώμη τους ότι η ύπαρξη ενός αυτόματου συστήματος διακανονισμού των διεθνών πληρωμών σαν αυτό του κανόνα χρυσού εγγυάται την εξισορρόπηση των οικονομικών διακυμάνσεων που διαχέονται από τη μια χώρα στην άλλη. Δεδομένου ότι μόνο σε τρεις απ' τις συνολικά δώδεκα διακυμάνσεις που παρατηρήθηκαν μεταξύ ΗΠΑ και Μ. Βρετανίας στην υπό έρευνα περίοδο παρατηρήθηκαν χρηματιστηριακοί πανικοί, οι συγγραφείς συνηγορούν υπέρ της άποψης, ότι μόνο

40. ό.π., σελ. 14.

41. ό.π., σελ. 10επ.

42. Στο έργο των οποίων ο Darby αναφέρεται ρητά. Βλ. π.χ. ό.π., σελ. 14.

43. Για μια έκθεση της ιστορικής εξέλιξης της έννοιας αυτής από το μεσοπόλεμο ως σήμερα βλ. K. Kim: *«Equilibrium business cycle theory in historical perspective»*, Cambridge, 1988.

44. E. White, «The stock market boom and crash of 1929 revisited»*Journal of economic perspectives*, 4:1990, σελ. 67-83.

45. Σύμφωνα με τους οπαδούς της σχολής των ορθολογικών προσδοκιών η δημιουργία μιας «σαπουνόφουσκας» δεν είναι ασυμβίβαστη με την ίδια την διαδικασία διαμόρφωσης ορθολογικών προσδοκιών για την πορεία της οικονομίας. Βλ. O. Blanchard-M. Watson, «Bubbles, Rational Expectations and financial markets», στο P. Wachtel (Ed.), *«Crises in the Economic and Financial Structure»*, Lexington 1982, σελ. 295-316, εδώ σελ. 296.

46. Βλ. E. White, *«The stock...»*, ό.π., σελ. 78-81.

47. Βλ. τα άρθρα στο P. Wachtel (Ed.), «Crises...», ό.π.

48. W. Huffman-J. Lothian, «U.S-U.K. Business cycle linkages under the gold standard, 1834-1933», στο M. Bordo-A. Schwartz (Eds.), *«A retrospective on the classical gold standard, 1821-1931»*, Chicago, 1984, σελ. 455-512.

νομισματικές διαταραχές (δηλαδή απότομες αυξομειώσεις της ποσότητας του χρήματος) μπορούν να προκαλέσουν οικονομικές διακυμάνσεις[49].

Με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνουν με την σειρά τους την ερμηνεία των Friedman και Schwartz για τα γεγονότα του 1929, συμβάλλοντας σε αυτό που τόσο εύστοχα ο J. Tobin χαρακτήρισε, την —σε αντιδιαστολή προς την οικονομική— *«μονεταριστική ερμηνεία της ιστορίας»*[50].

3. Κεϋνσιανές Ερμηνείες.

Οι σύγχρονες κεϋνσιανές ερμηνείες έχουν συνδεθεί άμεσα με το έργο του καθηγητή στο M.I.T. Peter Temin, που έδωσε στο κλασικό του έργο τον χαρακτηριστικό τίτλο: *«Προκάλεσαν Νομισματικοί Λόγοι τη Μεγάλη Ύφεση;»* για να απαντήσει στο ερώτημα αρνητικά[51].

Το βιβλίο του Temin, λειτούργησε ως κυματοθραύστης στην μονεταριστική αντεπανάσταση. Σε μια εποχή μετατόπισης του κέντρου βάρους της οικονομικής πολιτικής σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες από πολιτικές ελέγχου της συνολικής ζήτησης σε πολιτικές ελέγχου της προσφοράς χρήματος, ο Temin έδειξε αρκετά πειστικά τις αδύνατες πλευρές της ανάλυσης των Friedman και Schwartz[52] προτείνοντας μια άλλη ερμηνεία για το τι συνέβη το 1929. Σύμφωνα με τον Temin, οι μονεταριστές δεν διαθέτουν μια πειστική εξήγηση για τη χειροτέρευση της κατάστασης της αμερικανικής οικονομίας μεταξύ του χρηματιστηριακού κραχ του 1929 και της εγκατάλειψης του κανόνα χρυσού από τη Μ. Βρετανία το Σεπτέμβριο του 1931, ακόμα και σύμφωνα με το δικό τους ερμηνευτικό σχήμα[53].

Ενώ στο διάστημα από το Δεκέμβριο του '28 μέχρι το Δεκέμβριο του '30 η παραγωγή είχε πέσει κατά 30% και οι τιμές κατά 19%, η ποσότητα χρήματος είχε πέσει μόνο κατά 6%. Συνεπώς η χειροτέρευση της αμερικανικής οικονομίας δεν οφείλεται σε λάθος νομισματική πολιτική. Αργότερα και λόγω της πτώχευσης πολλών τραπεζικών επιχειρήσεων η ποσότητα χρήματος μειώθηκε, λαμβανομένης όμως υπόψη και της πτώσης των τιμών, η ποσότητα του χρήματος δεν έπεσε τόσο πολύ σε πραγματικούς όρους. Το γεγονός ότι οι μονεταριστές εξετάζουν την περίοδο 1929-33 χωρίς καμιά διάκριση μεταξύ 1929-31 και 1931-33, ερμηνεύεται ουσιαστικά ως χειραγώγηση του εμπειρικού υλικού στην επιδίωξη τους να επιβεβαιώσουν τη θεωρία τους[54].

Μια δεύτερη σημαντική αδυναμία της μονεταριστικής ερμηνείας είναι η πορεία των επιτοκίων, τα οποία ήταν χαμηλά. Αφού δεν ανήλθαν, όπως θα περίμενε κανείς μετά από μια μείωση της ποσότητας του χρήματος, έπεται ότι πρώτα έπεσε το εισόδημα παρασύροντας τη ζήτηση χρήματος προς τα κάτω. Η νεοκλασική εξήγηση παρουσιάζει στο σημείο αυτό ένα κενό[55].

Ο Temin συζητά στη μελέτη του όχι μόνο τις νεοκλασικές αλλά και τις περισσότερες από τις

49. ό.π., σελ. 493.
50. Βλ. J Tobin, «The monetary interpretation of history. A review article», *American Economic Review*, 55:1965, σελ. 464-485.
51. P. Temin: *«Did monetary forces cause the great depression?»*, N. York 1976.
52. ό.π., σελ. 14-31.
53. ό.π., σελ. 169.
54. ό.π., σελ. 167-170.
55. ό.π., σελ. 104.Το άρθρο του Gandolphi που προαναφέραμε απάντησε ακριβώς σε αυτή την μομφή.

κεϋνσιανού τύπου ερμηνείες του παρελθόντος, τις οποίες και ελέγχει ως αδύναμες[56]. Η δικιά του ερμηνεία της κρίσης συνοψίζεται ως εξής[57]: Μια αρχική πτώση του εισοδήματος τον Αύγουστο του 1929 προκάλεσε πτώση της δαπάνης, η οποία μείωσε τη ζήτηση χρήματος. Η τελευταία είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του αποθέματος χρήματος και του επιτοκίου. Η χρηματιστηριακή κρίση επέδρασε στη μείωση του πλούτου αλλά όχι καθοριστικά, αφού μόνο το 8% του πληθυσμού κατείχαν μετοχές[58]. Αντίθετα, η γεωργική κρίση που είχε τις ρίζες της στο εξωτερικό, είχε μεγαλύτερη σημασία για την επιδείνωση της αμερικανικής οικονομίας μετά το 1931. Οι διεθνείς διαστάσεις της κρίσης και η διαπλοκή πολλών χωρών σ' αυτή κάνει τις ερμηνείες της κρίσης ανοιχτές σε διάλογο. Στο ερώτημα ποιος ήταν ο καθοριστικός παράγοντας μείωσης της δαπάνης το 1929, ο Temin δεν δίνει συγκεκριμένη απάντηση[59], θεωρώντας το θέμα ανοιχτό για παραπέρα έρευνα — σίγουρα ένα μειονέκτημα της μελέτης του.

Το κενό αυτό καλύφθηκε σύντομα από άλλους ερευνητές. Οι Mercer, Morgan και Rostow, αποδίδουν π.χ. στη μείωση της ζήτησης αυτοκινήτων την αιτία της πτώσης των επενδύσεων στον τομέα αυτό με σπειροειδείς αρνητικές πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στο συνολικό εισόδημα[60].

Οι Bloch και Pilgrim ανέπτυξαν ένα οικονομετρικό μοντέλο για τη μελέτη των κυκλικών διακυμάνσεων κατά το μεσοπόλεμο[61], από το οποίο προέκυψε ότι η μείωση της δαπάνης ξεπήδησε από μείωση της ζήτησης για κατασκευές οικοδομών και αγορές κατοικιών[62].

Στηριζόμενος στην ανάλυση αυτή ο Barber[63], διερεύνησε την διεθνή δημογραφική εξέλιξη κατά το μεσοπόλεμο δίνοντας έμφαση στις ΗΠΑ. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, σε αντίθεση με απόψεις άλλων συγγραφέων[64], η διεθνής οικονομική δυσπραγία μπορεί να ερμηνευτεί από τις δημογραφικές εξελίξεις που επηρέασαν τόσο την αγορά εργασίας όσο και τους παραγωγικούς κλάδους, και σε τελική ανάλυση τη συνολική ζήτηση[65].

Ένας ακόμα συγγραφέας που οδηγήθηκε σε παραπλήσια συμπεράσματα είναι και ο Kirkwood[66], ο οποίος κατασκεύασε ένα οικονομετρικό μοντέλο σύμφωνα με το οποίο το βασικό αίτιο

56. *ό.π.*, σελ. 31-53. Σημαντικό στοιχείο της κριτικής αποτελεί η εκτεταμένη χρήση της οικονομετρίας που φθάνει στους ερευνητές στο σημείο, αντί να ελέγχουν τις υποθέσεις τους να τις κατονομάζουν, και μετά να τις βρίσκουν να επιβεβαιώνονται από μια επιλογή εμπειρικού υλικού. Βλ. *ο.π.*, σελ. 53.

57. *ό.π.*, σελ. 170 επ.

58. P. Fearon, *«The origins and nature of the great depression»*, Basingstoke 1979, σελ. 34.

59. Ο Temin μιλάει για «ένα συνδυασμό παραγόντων που δεν μπορούν να αποσυνδεθούν», Βλ. Temin, «*Did*.... »*ό.π.*, σελ. 170. Η δημοσιονομική πολιτική και πιθανά λάθη κατά την άσκησή της δεν συγκαταλέγονται στους λόγους αιτούς, όπως έδειξε και ο E.C. Brown, «Fiscal policy in the thirties. A reappraisal», *American Economic Review*, 46:1956, σελ. 857-879, εδώ σελ. 863-869.

60. L. Mercer-W. Morgan, «Alternative interpretations of market saturation: evaluation for the automobile industry in the late twenties», *Explorations in Economic History*, 9: 1972, σελ. 269-290 και W.W. Rostow, «*The World economy. History and prospect*», London 1978, ιδιαίτερα σελ. 331-337.

61. B. Bloch-J. Pilgrim, «A reappraisal of some factors associated with fluctuations in the U.S. in the interwar period», *Southern Economic Journal*, 39: 1973, σελ. 327-344.

62. *ό.π.*, σελ. 328.

63. C. Barber, «On the origins of the great depression», *Southern Economic Journal*, 44: 1978, 432-456.

64. Ο Barber αναφέρεται στον Schumpeter, *ό.π.*, σελ. 453.

65. *ό.π.*, 436 επ.

66. J. Kirkwood, «The great depression. A structural analysis», *Journal of Money, Credit and Banking*, 4: 1972, σελ. 811-837.

για την αρχική κάμψη της αμερικάνικης οικονομίας πριν το κραχ της Γουώλ Στρητ ήταν η υπερεπενδυτική δραστηριότητα στο δευτερογενή τομέα[67]. Από τη στιγμή της χρηματιστηριακής κρίσης και μετά η εικόνα γίνεται πιο συγκεχυμένη. Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κλειδί της κατανόησης της πτώσης του εισοδήματος κατά τη μεγάλη ύφεση είναι η πτώση της αυτόνομης δαπάνης[68].

Όπως είναι φυσικό οι απόψεις αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο κριτικής από συγγραφείς προσκείμενους στην νεοκλασική πλευρά. Ο Meyer, για παράδειγμα, επεχείρησε να δείξει ότι μεμονωμένα επιχειρήματα του Temin, που αφορούσαν την έκταση της επίδρασης μιας μείωσης της ποσότητας του χρήματος στο συνολικό εισόδημα, ήταν λανθασμένα[69]. Ο ίδιος ισχυρίσθηκε ότι η συνάρτηση κατανάλωσης, που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Temin στην εργασία του σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία, δεν οδηγεί σε ικανοποιητικά *συμπεράσματα ως προς την εκτίμηση της πτώσης της συνολικής* κατανάλωσης κατά την ύφεση[70]. Οι Anderson και Butkiewicz, εξετάζουν το μοντέλο της αγοράς χρήματος που χρησιμοποίησε ο Temin[71], το οποίο ελέγχουν ως ανεπαρκές[72], για να επιβεβαιώσουν τελικά την ανάλυση των Friedman και Schwartz ως πληρέστερη[73].

Άλλοι συγγραφείς πήραν πιο «κεντρώες» θέσεις ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα με χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τον Mishkin[74]. Σύμφωνα με αυτόν η μελέτη των οικογενειακών προϋπολογισμών των αμερικανικών νοικοκυριών με ποσοτικές μεθόδους, μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση προσέγγισης νεοκλασικών και κεϋνσιανών, εφόσον βοηθά να γίνει μια διαυγέστερη προσέγγιση των νομισματικών μεταβολών και της συνολικής δαπάνης της δεκαετίας του '30[75].

Μια κορύφωση της αντιπαράθεσης νεοκλασικών/κεϋνσιανών αποτέλεσε ένα συμπόσιο που οργανώθηκε το 1980, στο οποίο διακεκριμένοι ερευνητές των δυο πλευρών διασταύρωσαν για μια ακόμα φορά τα ξίφη τους και αντάλλαξαν τα ήδη γνωστά επιχειρήματα, διανθισμένα με νέα στοιχεία[76]. Οι δύο πλευρές κράτησαν, όπως θα ανέμενε κανείς, τις απόψεις τους.

Κεντρικό ρόλο στις πρόσφατες νεο-κεϋνσιανές ερμηνείες της κρίσης του 1929, αλλά και των

67. *ό.π.*, σελ. 833.
68. *ό.π.*, σελ. 834.
69. T. Mayer, «Money and the great depression. A critique of Prof. Temin' s thesis», *Explorations in Economic History, 15: 1978, 127-145 εδώ 130.*
70. T. Mayer, «Consumption in the great depression», *Journal of Political Economy*, 86: 1978, σελ. 139-145.
71. B. Anderson-J. Butkiewicz, «Money, Spending and the Great Depression», *Southern Economic Journal*, 47: 1980, σελ. 386-403.
72. *ό.π.*, σελ. 387-389.
73. *ό.π.*, σελ. 401.
74. F. Mishkin, «The Household balance sheet and the Great Depression», *Journal of Economic History*, 38: 1978, σελ. 918-937.
75. *ό.π.*, σελ. 936
76. Βλ. τα πρακτικά στο K. Brunner (Ed.): *«The Great Depression Revisited»*, Massachusetts 1981. Στις συμβολές σ' αυτό τον τόμο που αποτελούν σημαντικής ποιότητας πηγές στοιχείων δεν μπορούμε να αναφερθούμε στα πλαίσια της επισκόπησης αυτής. Για τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη αναφέρουμε απλώς ότι μόνο ο Temin έκφρασε συστηματικά την κεϋνσιανή πλευρά, οι R. Gordon και Wilcox κράτησαν μια μέση θέση ενώ όλοι οι υπόλοιποι συμμετέχοντες υπεστήριξαν με μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση νεοκλασικές ερμηνείες.

σύγχρονων κλονισμών του χρηματοπιστωτικού συστήματος, καταλαμβάνει η άποψη του Minsky περί χρηματιστικής αστάθειας του σύγχρονου καπιταλισμού[77].

Ο Minsky ξεκινάει από την ανάγκη συμπλήρωσης της κεϋνσιανής θεωρίας[78] με δεδομένα που θα είναι σύμφωνα προς τη θεωρία του Κέυνς και που θα βοηθούν στην καθοδήγηση της οικονομικής πολιτικής. Μοντέλα της παραδοσιακής θεωρίας σαν αυτό του Malinvaud στηρίζονται σε ένα απλοϊκό σχήμα που προδίδει το νόημα της κεϋνσιανής θεωρίας και στο οποίο οι οικονομικές μονάδες παράγουν και καταναλώνουν εκροές[79]. Η διατύπωση μιας σύγχρονης, άξιας του χαρακτηρισμού της, κεϋνσιανής θεωρίας πρέπει να βλέπει το οικονομικό σύστημα απ' την προοπική της Γουώλ Στρητ ως μιας οικονομίας που παράγει και καταναλώνει κέρδη[80].

Ο Minsky συνδέει την νεοκεϋνσιανή θεωρία των επενδύσεων με την ανάλυση του Kalecki περί της πορείας των κερδών στον επειρηματικό κύκλο[81]. Τα κέρδη εξαρτώνται από τις επενδύσεις οι οποίες διενεργούνται από εισροές κεφαλαίου, από πωλήσεις προϊόντων και από δανεισμό. Χρηματοδότηση νέων επενδύσεων είναι νοητή στο μέτρο που χρηματοδότηση παρελθουσών επενδύσεων επιβεβαιώνεται ως ορθή ενέργεια από τη διαρκή ροή κερδών[82].

Ο Minsky διακρίνει τρεις τύπους οικονομικών μονάδων ανάλογα με τη διάρθρωση του χαρτοφυλακίου τους[83]. Για την πρώτη κατηγορία επιχειρήσεων οι προβλεπόμενες εισπράξεις υπερβαίνουν τα τρέχοντα έξοδα και τις δαπάνες της περιόδου μέχρι την κερδοφορία μιας επένδυσης. Για τη δεύτερη κατηγορία, στην οποία κατά τον Minsky συγκαταλέγονται και όλα τα τραπεζικά ιδρύματα, ναι μεν οι προβλεπόμενες εισπράξεις υπερβαίνουν τα τρέχοντα έξοδα, αλλά υπόκεινται στη λογική ότι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες αποδόσεις, στις οποίες οι μονάδες αυτές έχουν διανείμει το ρευστό, θα αποδώσουν. Η τρίτη κατηγορία τέλος, μια υποπερίπτωση της προηγούμενης, χαρακτηρίζεται από μεγάλη ευπάθεια, καθώς οι τρέχουσες δαπάνες είναι μεγαλύτερες από τα αναμενόμενα κέρδη. Μόνο γενναιόδωρη δανειακή χρηματοδότηση μπορεί να επιτρέψει στις μονάδες αυτές να συνεχίσουν τη λειτουργία τους στην αγορά.

Καθώς τώρα το καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί, το όλο χρηματο-πιστωτικό πλαίσιο που επιτρέπει σε κάποιες χρονικές περιόδους την πρόοδο όλων των οικονομικών μονάδων, μπορεί από ισχυρό να μετατραπεί σε εύθραυστο[84]. Μια στασιμότητα στην εγχώρια ή τη ζήτηση από το εξωτερικό, μια διάψευση προσδοκιών, ή κυβερνητική πολιτική, διεθνείς εξελίξεις οδηγούν τις οικονομι-

77. Στη διατύπωση του μοντέλου αυτού ο Minsky έχει εργαστεί συστηματικά τα τελευταία 15 χρόνια. Από τις πολυάριθμες δημοσιεύσεις του, βλ. «The financial instability hypothesis. A Restatement», στο του ιδίου: *«Inflation, recession and economic policy»*, N. York, 1982, σελ. 90-116 και «The financial instability hypothesis: capitalist processes and the behaviour of the economy», στο C. Kindleberger-J.P. Laffargue (Eds.), *«Financial crises:theory, history and policy»*, Cambridge 1982, σελ. 13-39 στις οποίες και θα στηριχθούμε.

78. Βλ. Minsky, *«...A Restatement:» ό.π.*, σελ. 93 και 102.

79. Minsky, *«The financial...»*, *ό.π.*, σελ. 14-17.

80. *ό.π.*, σελ. 20.

81. Βλ. M. Kalecki: *«Studies in the theory of business cycles, 1933-39»*, N. York 1966. Από τον Kalecki ο Minsky πήρε και επεξέτεινε την άποψη ότι οι τιμές των κεφαλαιακών αγαθών διαμορφώνονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες από τις τιμές των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που απαρτίζουν το συνολικό προιόν. Ενώ το συνολικό εισόδημα είναι το άθροισμα μισθών, αμοιβών για πρώτες ύλες και κερδών, τα κεφαλαιακά αγαθά αντανακλούν την αξία αναμενομένων εισοδηματικών μεριδίων από κεφαλαιοποίηση μέρους των κερδών.

82. Minsky, « The financial...», *ό.π.*, σελ. 19.

83. Τις τρεις αυτές κατηγορίες ο Minsky τις ονοματίζει: Hedge-Finance unit, speculative unit και Ponzi-finance unit.

84. *ό.π.*, σελ. 24 επ.

κές μονάδες από τη μια κατηγορία στην άλλη. Χρεωκοπίες και αλληλοεξαρτήσεις οδηγούν μεμονωμένους κλάδους αλλά και ολόκληρες οικονομίες στη δίνη της χρεωκοπίας και της κρίσης. Η τελειωτική καταστροφή μπορεί να αποτραπεί, αν στην κρίσιμη περίοδο κατά την οποία απεγνωσμένα αναζητούν οι επιχειρήσεις δανειακά κεφάλαια για την κάλυψη επισφαλών απαιτήσεων, βρεθεί ένας δανειστής, που θα χορηγήσει το απαιτούμενο ρευστό για να σταθεί αρχικά η οικονομική μονάδα *στα πόδια της*, ευελπιστώντας να ξεπεράσει την πτώχευση[85].

Συνοπτικά κατά τον Minsky, ένας εξωγενής παράγοντας, μια «μετατόπιση» στο οικονομικό σύστημα, γίνεται αρχικά αιτία αλλαγής στις προοπτικές κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Αρχίζει μια διαδικασία αναπροσανατολισμού των προτεραιοτήτων σε επενδύσεις, μια έκρηξη επενδύσεων. Στη χρονική αυτή διάρκεια, οι επιχειρήσεις αναλαμβάνουν αυξημένα χρέη σε σχέση με το παρελθόν. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής είναι να εξαρτάται η συνέχιση των επενδύσεων από τη σχέση μεταξύ τρεχόντων κερδών και ρυθμού εξόφλησης παρελθόντων δανείων[86]. Η υπερδραστηριότητα αυτή σταματάει όταν οι προσδοκίες για τη συνέχισή της υστερούν απέναντι σ' αυτές για τον τερματισμό της. Τότε η χρηματοοικονομική κατάσταση των επιχειρήσεων μεταβάλλεται, και η οικονομία οδηγείται σε αποσταθεροποιητική κερδοσκοπία, που δίνει τη σειρά της σε δυσπραγία, κυνήγι για ρευστό, σε πανικό και κρίση. Σημαντικός είναι ο ρόλος ενός «*δανειστή στο τελευταίο καταφύγιο*» (*Lender of the last resort*), έκφρασης που πρωτοχρησιμοποίησε ο Kindleberger για να εξηγήσει ποια θεσμική έλλειψη στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα απέτρεψε την τιθάσευση της κρίσης του 1929[87].

Ο Kindleberger θα είχε τις μεγαλύτερες αντιρρήσεις απ' όσους συγγραφείς αναφέραμε για την κατάταξή του στους κεϋνσιανούς οικονομολόγους, αφού διατείνεται ότι η κεϋνσιανή θεωρία είναι ανεπαρκής για να αναλύσει τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ διαφόρων εθνικών κρατών στα πλαίσια μιας διεθνούς οικονομίας. Το ίδιο ισχύει κατά την άποψή του και για τη νεοκλασική θεωρία και σε επανειλημμένες δημοσιεύσεις του συνιστά την υπέρβαση του διπολισμού μονεταρισμός/κεϋνσιανισμός για τη μελέτη των προβλημάτων της παγκόσμιας οικονομίας[88]. Το γεγονός όμως ότι ο Kind leberger χρησιμοποιεί ρητά την ανάλυση του Minsky στην ερμηνεία των κρίσεων στην οικονομική ιστορία και της κρίσης του 1929 ειδικότερα, μας επιτρέπει να τον κατατάξουμε μεταξύ των κεϋνσιανών ή σε κάθε περίπτωση των μη νεοκλασικών συγγραφέων[89].

Βασική αδυναμία των νεοκλασικών και των κεϋνσιανών αναλύσεων για την κρίση του 1929 αποτελεί κατά τον Kindleberger η αγνόηση από τους συγγραφείς αυτούς των διεθνών διαστάσεων της ύφεσης του 1929[90]. Αλλά οι οικονομίες του μεσοπολέμου δεν ήταν κλειστές οικονομίες. Μια ύφεση της αμερικάνικης οικονομίας εξελίχθηκε σε μεγάλη κρίση λόγω της διασύνδεσής της με την παγκόσμια αγορά μέσα από ένα ευάλωτο σύστημα σχέσεων που βρισκόταν σε μετασχηματισμό και

85. ό.π., σελ. 30-36.

86. Την άποψη αυτή πρωτοδιατύπωσε ο Fisher ως ερμηνεία της οξύτητας της κρίσης του 1929 κατά τον μεσοπόλεμο. Βλ. I. Fisher, «The debt-deflation theory of great depressions», *Economica*, 1: 1933, σελ. 337-354.

87. C. Kindleberger *«The world in depression 1929-39»*, Harmondsworth 1987, σελ. 289 επ. και του ιδίου *«A financial history of western europe»*, London 1984, ιδίως σελ. 269-286.

88. C. Kindleberger, «Keynesianism versus monetarism in the 1930's depression and recovery», στο του ιδίου: *«Keynesianism versus monetarism and other essays in financial history»*, London 1985, σελ. 287-292.

89. C. Kindleberger, *«Manias, panics and crashes»*, London 1978, σελ. 15 επ.

90. C. Kindleberger, «Keynesianism...», ό.π., σελ. 287.

σε αναδιάταξη[91]. Μια εκλεκτικιστική προσέγγιση, που, αντλώντας στοιχεία και από νεοκλασικές και από κεϋνσιανές προσεγγίσεις, δίνοντας όμως στους διεθνείς παράγοντες την πρωτοκαθεδρία, είναι κατά τον Kindleberger η ορθότερη προσέγγιση στην όλη προβληματική[92].

Πυρήνας της αντίληψης του είναι, όπως προαναφέρθηκε, το μοντέλο της χρηματιστικής αστάθειας του Minsky[93]. Η παγκόσμια οικονομία με τις αναπάντεχες νέες ευκαιρίες κερδών που δίνει στο διεθνές κεφάλαιο, συντελεί ώστε σε κάθε μεμονωμένη χώρα να εναλλάσσονται φάσεις της οικονομικής δραστηριότητας, φάσεις ευφορίας και δυσπραγίας, οικονομικής ανόδου και παρακμής. Από τη στιγμή που η χρηματοπιστωτική βάση των επιχειρήσεων λόγω της συσσώρευσης χρεών αρχίζει να συρρικνώνεται, είναι απαραίτητος ένας δανειστής που θα δώσει το αναγκαίο οξυγόνο για τη διατήρηση των επιχειρήσεων στη ζωή. Σε αντίθετη περίπτωση φαινόμενα σαν και της δεκαετίας του '30 είναι μοιραίο να επανεμφανισθούν[94].

Ειδικά για τη δεκαετία του '20, η αλληλουχία των γεγονότων που οδήγησαν στην κρίση μπορεί συνοπτικά να περιγραφεί ως εξής[95]: το σχέδιο Dawes αποκατέστησε το 1924 πρόσκαιρα την εμπιστοσύνη των επιχειρηματικών κύκλων στην Ευρώπη και ΗΠΑ και οδήγησε σε κύμα δανεισμού από τις ΗΠΑ, που διακόπηκε την άνοιξη του 1928 από τη στροφή των κεφαλαίων αυτών στη Γουώλ Στρητ. Η Γερμανία πλήττεται από αυτή την ανακατανομή των χρηματοδοτικών πόρων και βρίσκεται σε αδυναμία πληρωμής επανορθώσεων και εξόφλησης χρεών, γεγονός που επιδρά στη βρετανική και γαλλική οικονομία. Οι τιμές, κυρίως των αγροτικών προϊόντων, πέφτουν, η χρηματιστηριακή κρίση βρίσκει μια παγκόσμια οικονομία με νομισματικά προβλήματα και δυσπραγούντες κλάδους, παγιδευμένη σε μια δίνη μείωσης δαπανών και εισοδήματος. Η απουσία ενός «δανειστή στο τελευταίο καταφύγιο», μιας Παγκόσμιας Τράπεζας που θα λειτουργούσε σαν πρόχωμα σ' αυτή τη σπειροειδή πτώση ήταν ο καθοριστικός παράγοντας της στροφής της οικονομικής πολιτικής σε προστατευτικές λύσεις που με τη σειρά της επιδείνωσε την κατάσταση. Από αμερικανικής πλευράς κεφαλαιώδες σφάλμα αποτέλεσε η ψήφιση του δασμολογίου Hawley-Smoot, που οδήγησε σε παρόμοιες ενέργειες και άλλες χώρες[96].

Βαδίζοντας στα ερμηνευτικά βήματα του Kindleberger η Fremling ισχυρίζεται ότι τα στοιχεία σχετικά με τις μεταβολές στα αποθέματα χρυσού και στα ισοζύγια πληρωμών απορρίπτουν την μο-

91. C. Kindleberger, «The financial crises of the 1930's and the 1980's: similarities and differences», *Kyklos*, 41: 1988, σελ. 171-186, εδώ σελ. 172.

92. C. Kindleberger, «Keynesianism...», *ο.π.* σελ. 291 και του ίδιου «*Manias*....», *ό.π.*,σελ. 23 . Βλ. και την εύστοχη και συστηματική κατάδειξη αδυναμιών και των δύο πλευρών στο «Keynesianism....», *πολλ.*

93. C. Kindleberger, «The financial...», ό.π., σελ. 172.

94. Στο σημείο αυτό ο Kindleberger παραθέτει παραδείγματα διεθνούς χρηματοπιστωτικής αλληλεγγύης που γλύτωσαν την παγκόσμια οικονομία από παρόμοιες περιπέτειες στις δεκαετίες του '70 και του '80. Βλ. *ό.π.*, σελ. 176-180.

95. C. Kindleberger, «*A financial*...», *ό.π.*, σελ. 291-400 και του ίδιου «The financial...», *ό.π.* σελ. 173-176.

96. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους νεοκλασικούς πρώτος ο Meltzer, παραδέχτηκε δίπλα στους νομισματικούς παράγοντες, ότι το δασμολόγιο αυτό έγινε υπεύθυνο για την αποκοπή της αμερικανικής οικονομίας από την παγκόσμια αγορά και έδωσε το έναυσμα σε μια αντιφιλελεύθερη εθνικιστική πολιτική που άφησε ανεξίτηλα ίχνη. Βλ. A. Meltzer «Monetary and...», *ό.π.*, σελ. 459-461. Παρόμοιες επιδράσεις είχε κατά τον Meltzer, και όλη η νομοθεσία του New Deal για τη βιομηχανική οργάνωση. Οι R. Gordon και W. Wilcox δέχονται και αυτοί τη σημασία του δασμολογίου αυτού για τη συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας μετά το 1932. Βλ. το δοκίμιό τους στο K. Brunner (Ed.), «*The great*...», *ό.π.*, σελ. 49-107 εδώ σελ. 99.

νεταριστική μονοδρομική θεώρηση που αναγορεύει τις ΗΠΑ σε υπεύθυνο για τη διασπορά της κρίσης στον υπόλοιπο κόσμο[97]. Η κρίση είχε πολλές εθνικές εστίες που επηρέασαν άλλη λιγότερο, άλλη περισσότερο, όλες τις οικονομίες μέσω της παγκόσμιας αγοράς. Σε συνάφεια με τα παραπάνω επιβάλλεται να επαναμελετηθεί ο ρόλος των διασυμμαχικών δανείων του πρώτου παγκόσμιου πολέμου ως υπεύθυνων για την κρίση, ειδικά για χώρες όπως η Γερμανία[98].

Η συμβολή του Kindleberger δεν έμεινε χωρίς ηχώ καθώς εντελώς πρόσφατα ο Temin φαίνεται να εμπλουτίζει την ερμηνεία του της κρίσης του 1929. Αξιολογώντας όλη την ως τώρα έρευνα καταλήγει ότι η ύφεση έγινε τελικά δυνατή από την αρχαϊκού τύπου πρόσδεση της διεθνούς οικονομικής κοινότητας του μεσοπολέμου στον κανόνα χρυσού[99], πρόσδεση η οποία σε συνδυασμό με εσωτερικές οικονομικές εξελίξεις (που μάλλον θα ερμηνεύονται από την κεϋνσιανή θεωρία), εξηγεί πληρέστερα τη δυνατότητα αλλά και την οξύτητα της κρίσης του 1929. Αν είναι έτσι τα πράγματα τότε και οι κεϋνσιανές ερμηνείες κάνουν ένα ακόμα βήμα προς τον εμπλουτισμό των ερμηνειών τους πάνω στο πολυσυζητημένο αυτό γεγονός που έδωσε το έναυσμα για τη δημιουργία του κλάδου της Μακροοικονομικής Θεωρίας στην Οικονομική Επιστήμη.

4. Μαρξιστικές Ερμηνείες

Η κρίση του 1929 αποτέλεσε και για τους μαρξιστές οικονομολόγους ένα γεγονός ιδιαίτερου επιστημονικού ενδιαφέροντος, αφού η έννοια της οικονομικής κρίσης είχε εξαρχής μια ξεχωριστή σημασία στο έργο του Μαρξ.

Όπως είναι γνωστό ο Μαρξ δεν κληροδότησε στους επιγόνους του μια ολοκληρωμένη θεωρία περί κρίσεων, στο τεράστιο όμως έργο του ανάλυσε σε αρκετά σημεία στιγμές της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος και παράγοντες που ωθούν το όλο σύστημα στην κρίση. Από εκεί και ύστερα μεταγενέστεροι κοινωνικοί επιστήμονες διετύπωσαν εναλλακτικές θεωρίες περί των προσδιοριστικών αιτίων που οδηγούν τον καπιταλισμό αναπότρεπτα στην κρίση[100]

Η καθιερωμένη ως πρόσφατα εκδοχή του γιατί προέκυψε η κρίση του 1929 έχει συνδεθεί με το έργο του P. Sweezy, για τον οποίο το κύριο αίτιο των εξελίξεων του μεσοπολέμου είναι η υποκατανάλωση των λαϊκών μαζών[101]. Σύμφωνα με τον Sweezy η σύγχρονη μεγάλη επιχείρηση μεταβάλλει τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού. Ο ανταγωνισμός μειώνεται, οι τιμές προκύπτουν όχι στις ελεύθερες αγορές αλλά από τη βούληση των μονοπωλίων να κρατήσουν ψηλά ποσοστά κέρδους. Η διανομή του εισοδήματος γίνεται —κάτω από συνθήκες απουσίας κρατικής παρέμβασης — πιο άνιση, η κατανάλωση μειώνεται, τα κίνητρα για παραπέρα συσσώρευση εξασθενούν. Η κρίση του

97. G. Fremling, «Did the U.S. transmit the great depression to the rest of the world?», *American Economic Review*, 75: 1985, σελ. 1181-1185.

98. H. Fleisig, «War-related debts and the great depression», *American Economic Review*, 66: 1976, σελ. 52-58.

99. Την πληροφορία την έχουμε από διαφημιστικό φυλλάδιο του MIT Press που αναγγέλει την κυκλοφορία του βιβλίου του P. Temin, *«Lessons from the great depression»*, Cambridge 1989. Το ίδιο το βιβλίο δεν μπορέσαμε δυστυχώς να το βρούμε.

100. Για μια επισκόπηση των θεωριών αυτών στην ιστορική τους εξέλιξη βλ. A. Shaikh,*«Eine Einfuehrung in die Geschichte der Krisentheorien»*, Probleme des Klassenkampfs, no 30, σελ. 3-42. Βλ. και τη σύνθεση μερικών από αυτές που επιχειρεί ο H.Sherman, «A marxist theory of the business cycle», *Review of Radical Political Economics*, 11: 1979, σελ. 1-23.

101. Βλ. την υποκαταναλωτική ερμηνεία που δίνει στη μαρξιστική θεωρία στο: Π. Σουήζη, *«Θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης»*, Αθήνα, σελ. 242-263. Η πρώτη αμερικάνικη έκδοση το 1942.

1929 οφείλεται, κατά τον Sweezy, σε υποκατανάλωση, που αποτελεί ενδογενές χαρακτηριστικό της εξέλιξης του καπιταλισμού, ενώ έμφαση δίνεται και στην απώλεια δυναμισμού του κλάδου της αυτοκινητοβιομηχανίας[102].

Με την ανάλυση του Sweezy συμφώνησε, αν και με διαφορετικό σκεπτικό, ο Coontz[103]. Παίρνοντας σαν βάση της μελέτης του τα σχήματα αναπαραγωγής και προσαρμόζοντας το διαθέσιμο στατιστικό υλικό προς αυτή την κατεύθυνση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επενδύσεις στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής ξεπερνούσαν κατά πολύ το ποσό των εργατικών μισθών και της κατανάλωσης των επιχειρηματιών του τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών[104]. Τα φαινόμενα αυτά συμβάδιζαν με μια άνοδο των επενδύσεων στον τομέα καταναλωτικών αγαθών μεταξύ 1919-29 και με μια πτώση της απασχόλησης στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής[105]. Η κρίση λοιπόν οφειλόταν σε υπερπαραγωγή καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με τη ζήτηση και ξεπεράστηκε με την άνοδο των μη παραγωγικών κυβερνητικών δαπανών ταυτόχρονα με την κήρυξη του 2ου παγκοσμίου πολέμου[106].

Οι απόψεις αυτές ήταν φυσικό να αποτελέσουν αντικείμενο ελέγχου και κριτικής από σύγχρονους μαρξιστές και ριζοσπάστες οικονομολόγους που ανάλυσαν την κρίση του 1929 υπό το φως νέων θεωρητικών σχημάτων στα πλαίσια της διογκούμενης βιβλιογραφίας γύρω από το θέμα αυτό.

Οι D. Gordon, Bowles και Weisskopf, σε μια σειρά πολυάριθμων δημοσιεύσεων διατύπωσαν μια θεωρία της συσσώρευσης στο σύγχρονο καπιταλισμό η οποία βοηθάει στην κατανόηση και των εξελίξεων του μεσοπολέμου. Σύμφωνα μ' αυτούς η κρίση ξεσπάει όταν μεταβληθούν οι λεγόμενες «*κοινωνικές δομές της συσσώρευσης*» που συναπαρτίζουν το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ξετυλίγεται η συσσώρευση του κεφαλαίου μακροχρόνια. Οι κοινωνικές αυτές δομές προκύπτουν ιστορικά από συμφωνίες και συμμαχίες μεταξύ κοινωνικών ομάδων, στρωμάτων και τάξεων, έχουν συνήθως περιορισμένη χρονική διάρκεια και θέτουν τα πλαίσια μέσα στα οποία ασκείται η οικονομική πολιτική του κράτους[107].

Η κρίση του 1929 μπορεί να ερμηνευτεί ως μια κρίση «κοινωνικής σύγκρουσης» που προήλθε από πολλούς παράγοντες με κυριότερο την αντίφαση μεταξύ συσσώρευσης και θεσμικού πλαισίου. Η λήξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου οδήγησε αργά αλλά σταθερά το αμερικανικό κεφάλαιο να εγκαταλείψει τον απομονωτισμό του μέσα σε ένα ασταθές χρηματο-πιστωτικό σύστημα, ενώ μια εξάπλωση του βιομηχανικού τομέα συνοδευόταν από πίπτουσες τιμές για τα προϊόντα του γεωργικού. Το αποτέλεσμα ήταν να γίνουν ανεξέλεγκτες οι λανθάνουσες κοινωνικές συγκρούσεις και να επιδράσουν αρνητικά στην κερδοφορία. Ανεξάρτητα απ' το πρωταρχικό της αίτιο, η κρίση και το

102. Βλ. Π. Σουήζη - Π. Μπάραν, «*Μονοπωλιακός καπιταλισμός*», Αθήνα, σελ. 277-305, ιδίως σελ. 296-301.
103. S. Coontz, «*Productive labor and effective demand*», London 1966, σελ. 141-158.
104. *ό.π.*, σελ. 145
105. *ό.π.*, σελ. 151.
106. *ό.π.*, σελ. 154-155.
107. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση οι μεταπολεμικές κοινωνικές δομές της συσσώρευσης στις ΗΠΑ στηρίζονταν ως τα τέλη του '70 στην Pax Americana, σε μια περιορισμένη συμφωνία κεφαλαίου—εργασίας και σε μια συμφωνία καπιταλιστών—αστών. Βλ. λεπτομέρειες στο S. Bowles-D. Gordon -T. Weisskopf, «*Beyond the waste land. A Democratic alternative to economic decline*», N. York 1983, σελ. 65-79.

New Deal που την ακολούθησε είναι το αποτέλεσμα της ατέρμονης ταξικής διαπάλης στην κοινωνία[108].

Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή που έχει προβληθεί με αρκετή έμφαση τον τελευταίο καιρό, η κρίση του 1929 αποδίδεται στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους στην αμερικανική οικονομία κατά το μεσοπόλεμο[109]. Οι Dumenil, Glick και Rangel επιχείρησαν να αξιοποιήσουν το υπάρχον στατιστικό υλικό, αναδιατάσσοντάς το με τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο των κατηγοριών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας[110].

Η εικόνα που προκύπτει από την ανάλυσή τους είναι η εξής: Το ποσοστό κέρδους στην αμερικανική οικονομία έπεσε ραγδαία μεταξύ 1919-21 για να σταθεροποιηθεί στη συνέχεια, με διακυμάνσεις, στα επίπεδα του 1918, ως την κρίση του 1929. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται εμπειρικά με μια ραγδαία πτώση του λόγου παραγωγή/κεφάλαιο ως το 1921, μια ανοδική του πορεία ως το 1925 και μια στασιμότητά του από τότε και ως το 1929. Οι πραγματικοί μισθοί ανέβαιναν καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης 25ετίας του 20ού αιώνα, για να διατηρήσουν την ονομαστική τους αξία από το σημείο αυτό και μετά. Η κρίση του 1929 ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, από τους οποίους η πτώση του ποσοστού κέρδους και η αδυναμία των ελευθέρων δυνάμεων της αγοράς να την ανατρέψουν είναι ο σημαντικότερος μια και βρίσκεται στην καρδιά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής[111]. Άρα η εικόνα του μεσοπολέμου ως «χρυσού αιώνα» για το αμερικανικό κεφάλαιο πρέπει να αναθεωρηθεί.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω η λεγόμενη «σχολή της ρύθμισης» και ειδικότερα ο Aglietta φαίνεται να στηρίζουν πιο πολύ την παραδοσιακή υποκαταναλωτική ερμηνεία της κρίσης[112]. Κεντρικής σημασίας για τους θεωρητικούς που ακολουθούν αυτό τον τρόπο ανάλυσης του σύγχρονου καπιταλισμού είναι η θεώρηση «καθεστώτων συσσώρευσης» που συνδέονται με συγκεκριμένους «τρόπους ρύθμισης» της διαδικασίας συσσώρευσης[113].

Το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης χαρακτηρίζεται ως φορντιστικό επειδή στηρίζεται στην επέκταση της αλυσίδας παραγωγής και τη μαζική κατανάλωση των εργαζομένων μαζών. Σύμφωνα με τον Aglietta το καθεστώς αυτό χρονολογείται από την έναρξη της συνεργασίας Ford και Taylor και επεκτάθηκε ώστε να γίνει κυρίαρχο στη δεκαετία του '30[114]. Η κρίση του 1929 ερμηνεύεται ως κρίση πραγματοποίησης. Η μαζική καπιταλιστική αγορά απαιτεί αντίστοιχα μια καταναλωτική αγορά σταθερά εξελισσόμενης ζήτησης. Η έλλειψη σχετικών ρυθμίσεων πρόνοιας για την άνοδο της ζήτησης των εργατικών μαζών οδήγησαν στη μεγάλη ύφεση[115].

108. Βλ. *ό.π.*, καθώς και T. Weisskopf-S. Bowles-D. Gordon, «Two views of capitalist stagnation: Underconsumption and challenges to capitalist control», *Science and Society* XLIX, 1985, σελ. 259-286, ειδικά σελ. 260 επ.

109. G. Dumenil, M. Glick, J. Rangel, «Theories of the great depression: Why did profitability matter?», *Review of Radical Political Economics*, 19:1987, σελ. 16-42.

110. Βλ. *ό.π.*, σελ. 36-38.

111. *ό.π.*, σελ. 28-35.

112. M. Aglietta, *«A theory of capitalist regulation: The U.S experience»*, London 1979.

113. Για σφαιρική παρουσίαση και κριτική όλων των παραλλαγών της θεωρίας της ρύθμισης βλ. K. Huebner, *«Theorie der Regulation»*, Berlin 1989.

114. Βλ. Aglietta, *«A theory...»*, *ο.π.*, σελ. 79-87.

115. *ό.π.*, σελ. 358-365. Σύμφωνα με τον Aglietta, μεταξύ 1920-29, τα εισοδήματα από κέρδη, τόκους και προσόδους αυξήθηκαν κατά 45%, ενώ οι μισθοί μόνο κατά 13%. Βλ. *ό.π.*, σελ. 358

Την ίδια συνηγορία εκφράζει και ο Devine[116]. Ενώ απορρίπτει ως απλοϊκή την αντίληψη ότι η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγεί αναπόδραστα στην εμφάνιση υποκαταναλωτικών φαινομένων, αναπτύσσει μια θεωρία υπερεπένδυσης που μπορεί να οδηγήσει σε κρίση αν στην πορεία της ανόδου της οικονομίας οι πραγματικοί μισθοί δεν αυξάνονται στο μέτρο της ανόδου της παραγωγικότητας[117]. Αυτός ήταν και ο κύριος λόγος της κρίσης του 1929. Για την περίοδο μετά την εκδήλωση της κρίσης ο Devine κάνει τη διάγνωση ότι η αμερικανική οικονομία βρέθηκε σε μια «παγίδα της υποκατανάλωσης»[118] με τεράστια αναξιοποίητη παραγωγική δυναμικότητα και έναν εφεδρικό στρατό ανέργων που έριχνε τους πραγματικούς μισθούς. Η σχέση κατανάλωσης προς προϊόν που αντιστοιχεί στην πλήρη αξιοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητας έπεφτε, το ίδιο και η σχέση της συνολικής δαπάνης προς τη συνολική δυνατή παραγωγή. Η κερδοφορία των επενδύσεων ήταν αμφίβολη, η κρίση της οικονομίας διευρυνόταν[119].

Ο ρόλος του κράτους κερδίζει υπό αυτές τις συνθήκες σε σημασία, δεδομένου μάλιστα ότι με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ρούσβελτ η αμερικανική πολιτική ζωή υφίσταται μια ουσιαστική ποιοτική μεταβολή. Η T. Skocpol προσπάθησε να διερευνήσει κατά πόσο ορισμένες θεωρίες περί κράτους μαρξιστικής προέλευσης μπορούν να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά τα δρώμενα της πολιτικής σκηνής των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του '30[120]. Τα γεγονότα του New Deal είναι δύσκολο να εξηγηθούν από αποκλειστικά μία θεωρητική προσέγγιση, ωστόσο και οι τρεις προσεγγίσεις που ελέγχονται δείχνουν να συμβιβάζονται με πολλές από τις κρατικές πολιτικές που συναπαρτίζουν την κοινωνική παρέμβαση των κυβερνήσεων του Ρούσβελτ[121]. Αυτό που πρέπει να απορριφθεί είναι εύκολες, «χυδαίου» τύπου, αποφάνσεις περί αυταπόδεικτων καταστάσεων που στερούν από τη μαρξιστική ανάλυση τη δυνατότητα εμβάθυνσης στη μελέτη των εξελίξεων του καπιταλιστικού συστήματος στον 20ό αιώνα[122].

5. Συμπεράσματα

Η σημερινή διαρθρωτική κρίση μπορεί να μην έχει πάρει τις τραγικές διαστάσεις της προγενέστερής της του 1929, η ιστορία μπορεί να μην επαναλαμβάνεται, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ενασχόλησή μας με την κρίση του μεσοπολέμου είναι χωρίς αντικείμενο και ενδιαφέρον.

Σύγχρονοι νεοκλασικοί, νεοκεϋνσιανοί και μαρξιστές δεν παύουν να αναφέρονται στις ανα-

116. Βλ. J. Devine, «Underconsumption, overinvestment and the origins of the great depression», *Review of Radical Political Economics*, 15: 1983, σελ. 1-27.

117. ό.π., σελ. 5-12.

118. ό.π., σελ. 20.

119. ό.π., σελ. 20-23.

120. T. Skocpol, «Political response to capitalist crises. Neomarxist theories of the state and the case of the New Deal», Politics and Society, 10: 1980, σελ. 155-201. Οι θεωρίες είναι η εργαλειακή (Miliband), η πολιτικολειτουργική (Πουλαντζάς), και η θεωρία της ταξικής πάλης (Block).

121. ό.π., σελ. 199.

122. Μια ακόμα θεωρητική αφετηρία ερμηνείας των κρίσεων, άρα και αυτής του 1929, από μαρξιστική σκοπιά αποτελεί η θεώρηση της αυξανόμενης τάσης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Την αντίληψη αυτή την αντιπαρερχόμαστε —όχι επειδή τάχα είναι αστήριχτη— αλλά επειδή δεν γνωρίζουμε να υπάρχουν σύγχρονες μελέτες που να προσπαθούν να επιβεβαιώσουν μια αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του 1920 ως αφετηρία της κρίσης του 1929.

λύσεις τους τις σχετικές με τα σημερινά οικονομικά προβλήματα στη μεγάλη κρίση του παρελθόντος αντλώντας απ' αυτήν επιχειρήματα και επιβεβαίωση των θεωρητικών απόψεών τους. Για τον ίδιο λόγο δαπανούν και μάλιστα αρκετή φαιά ουσία για να αντικρούσουν απόψεις διαφορετικές από τις δικές τους.

Πολλοί θα αναρωτηθούν βέβαια αν αυτές οι συζητήσεις οδηγούν πουθενά. Τα ιστορικά γεγονότα είναι δεδομένα. Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν οι οικονομολόγοι μπορούν να συζητήσουν γι' αυτά μεταξύ τους όταν τα προσεγγίζουν με τόσο διαφορετικό, μεθοδολογικά και εννοιολογικά, υπόβαθρο σκέψης. Ο Temin συνόψισε τα αδιέξοδα αυτά με έναν αξεπέραστο τρόπο που αξίζει να αναφέρουμε εκτεταμένα: «*Η Schwarz και εγώ στηριζόμαστε σε πολύ διαφορετικές μακροοικονομικές θεωρίες, έτσι ώστε τα ίδια γεγονότα να μεταφέρουν διαφορετικά μηνύματα στον καθένα... Η Schwartz και εγώ δεν φαίνεται να διαθέτουμε μια κοινή βάση πάνω στην οποία να συζητήσουμε τις ιστορίες μας. Πώς να συζητήσουμε για τα ιστορικά γεγονότα όταν τα αφομοιώνουμε τόσο διαφορετικά;... Γενικότερα... είναι δυνατόν να συζητηθούν σε τελική ανάλυση οι αιτίες της μεγάλη ύφεσης καρποφόρα;*»[123].

Αποψή μας είναι ότι η ένταξη των οικονομολόγων σε διάφορες σχολές και ρεύματα σκέψης και η μελέτη του έργου τους κάτω από αυτό το πρίσμα είναι ωφέλιμη και εποικοδομητική ακόμα και αν οδηγεί σε παράλληλους μονόλογους. Η αποδοχή αυτής της κατάστασης δεν σημαίνει όμως και συναίνεση στην ισχύ όλων των θεωρητικών απόψεων.

Όπως είδαμε κοινό χαρακτηριστικό νεοκλασικών και κεϋνσιανών προσεγγίσεων αποτελεί η χρήση οικονομετρικών μεθόδων. Η οικονομετρική ιστορία οδήγησε σε μια επιστημονική ευφορία αλλά μάλλον βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την οικονομική θεωρία[124]. Ο Koopmans τόνιζε από το 1949 ότι «*η οικονομετρική προσέγγιση δεν αποτελεί υποκατάστατο της θεωρίας, αλλά υπηρέτριά της*»[125]. Αυτό το ξεχνούν πολλοί ερευνητές απορρίπτοντας κάθε τι που θα μπορούσε να αμφισβητήσει την ορθότητα κάποιων αποτελεσμάτων τους[126]. Νομίζουμε ότι μία σωστή προσέγγιση επιβάλλει την ανασυγκρότηση σε σύγχρονες βάσεις της «ποσοτικής-ιστορικής προσέγγισης» στη μελέτη των διακυμάνσεων, που έδωσε τόσο καρπερά αποτελέσματα στο παρελθόν[127]. Η προσέγγιση αυτή απορρίπτει την καθαρά «στατιστική προσέγγιση» ιστορικών γεγονότων που τα απογυμνώνει από τον κοινωνικό τους περίγυρο και υποβαθμίζει πολύπλοκες κοινωνικές καταστάσεις σε δευτεροβάθμιες εξισώσεις, πολυώνυμα ή παραγώγους[128]. Δέχεται τον καθοδηγητικό ρόλο της οικονομικής θε-

123. Βλ. P. Temin, «Notes on the causes of the great depression», στο K. Brunner (Ed.) «*The great...*» *ό.π.*, σελ. 108-124, εδώ σελ. 122.

124. D.Mc Closkey, «*Econometric history*», Basingstoke 1987, σελ. 19.

125. T. Koopmans, «The Econometric approach to business fluctuations », *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 39: 1949, σελ. 64-72, εδώ σελ. 72.

126. Αξιοπρόσεκτη είναι για παράδειγμα η επιχειρηματολογία του White στο «*The stock market...*», *ό.π.*, σελ. 67 όπου ισχυρίζεται: «*οι περισσότεροι παράγοντες που αναφέρονται από ιστορικούς* (εννν. για την ερμηνεία της κρίσης) *έπαιξαν δευτερεύοντα ή ασήμαντο ρόλο. Το σημαντικό ερώτημα είναι αν πραγματικοί λόγοι ή μια σαπουνόφουσκα οδήγησαν το χρηματιστήριο σε ανοδική πορεία*». Με άλλα λόγια ο White λέει: *τα όσα ισχυρίζονται άλλοι είναι ασήμαντα, εγώ θέτω τα σημαντικά ερωτήματα. Είναι περιττό να θυμίσουμε ότι βρίσκει να δικαιώνεται στις υποθέσεις του.*

127. Βλ. R. Gordon,« Business Cycles in the interwar period: the Quantitative-Historical Approach», *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 39: 1949, σελ. 47-63.

128. *ό.π.*, σελ. 50. Βλ. και τις παραπλήσιες απόψεις του D. Hendry που αποτελεί μια από τις μορφές της σύγχρονης οικονομετρικής θεωρίας στο «Econometrics-Alchemy or science?», Economica , 47: 1980, σελ. 387-406.

ωρίας στη διατύπωση ερμηνειών των οικονομικών φαινομένων τα οποία αντιλαμβάνεται ως δυναμικές μεταβολές στο χρόνο. Τέλος, ενσωματώνει στο ερμηνευτικό της σχήμα κοινωνικές παραμέτρους και αλλαγές στους θεσμούς.

Η σχηματική παρουσίαση των απόψεων που προηγήθηκαν πιστεύουμε ότι κατάδειξε ότι η κρίση του 1929 ήταν βαθύτερη και η ανάκαμψη απ' αυτή βραδύτερη απ' όσο μπορεί να ερμηνεύσει η μονοσήμαντη αιτιότητα της νεοκλασικής θεωρίας, ότι δηλαδή η ποσότητα του χρήματος επηρεάζει το εισόδημα. Το κύρος σημαντικών ερευνητών και η απλόχερη χρηματοδότηση σχετικών ερευνών δεν αρκούν να αντισταθμίσουν την αδυναμία του νεοκλασικισμού, την πίστη στην πάντα ισορροπούσα οικονομία. Όπως όμως εύστοχα παρατηρούσε και ο Kuznets *«αν πρόκειται να αναπτύξουμε κάποια αποτελεσματική γενική θεωρία της οικονομικής αλλαγής και κάποια πλήρη θεωρία της οικονομικής συμπεριφοράς* (εννοείται των ατόμων) *πρέπει να εγκαταλείψουμε την πρακτική που προσλαμβάνει την αλλαγή ως απόκλιση από μια φανταστική εικόνα ενός αυστηρού συστήματος ισορροπίας»*[129].

Η κεϋνσιανή θεωρία αποτέλεσε το μεγάλο θεωρητικό νεωτερισμό του μεσοπολέμου, η ακτινοβολία της όμως υποχώρησε επειδή ήταν μεταξύ των άλλων θεωρία της κλειστής οικονομίας, αδύναμη να συμπεριλάβει στις θεωρήσεις της τη διεθνοποίηση των οικονομικών σχέσεων και του εξωτερικού τομέα της οικονομίας που δεν μπορεί να τον διαχειριστεί η δημοσιονομική πολιτική.

Τέλος, η μαρξιστική θεωρία παρά τη θεωρητική της αρτιότητα και επειδή κινείται σε πολύ υψηλό επίπεδο θεωρητικής αφαίρεσης έχει να παλέψει με την εμπειρική επιβεβαίωση των θέσεών της, καθώς οι μαρξιστικές κατηγορίες δεν συμπίπτουν με τα στοιχεία που συλλέγουν οι διάφορες στατιστικές υπηρεσίες.

Αν όμως είναι βάσιμες οι παραπάνω σκέψεις τότε και οι τρεις θεωρίες έχουν περιθώρια βελτίωσης των μεθόδων και της επιχειρηματολογίας τους. Για τους παραπάνω λόγους ίσως θα πρέπει να αναμένουμε στο μέλλον και από τις τρεις αυτές σχολές και νέες δημοσιεύσεις πάνω στο θέμα της κρίσης του 1929.

129. S. Kuznets, «Equilibrium economics and business cycle theory», *Quarterly Journal of Economics*, 45: 1930, σελ. 381-415, εδώ σελ. 415.